

Nizaməddin ŞƏMSİZADƏ

III

Ötən əsrin səksəninci illərinin əvvəlləri idi. Rəhmətlik Yaşar Qarayevlə birlikdə Yazıçılar İttifaqında keçirilən bir müşavirədən çıxıb Sahil parkına tərəf gedirdik. Elmi rəhbərim və ustadım Yaşar Qarayev

qidçi nəslə yetişdirdi: Yaşar Qarayev, Asif Əfəndiyev, Akif Hüseynov, Elçin və b. bu yeni ədəbiyyatın istiqamətini müəyyən-ləşdirən tənqidi əsərlərini ortaya qoydular.

Ədəbi tənqid əvvəlcə cari ədəbi prosesi təhlil edərək həm ədəbiyyat tarixinə, həm də ədəbiyyat nəzəriyyəsinə material verir. Və elə bir zaman gəlib çatır ki, tənqid özü bir zaman material verdiyi ədəbiyyat tarixi və ədəbiyyat nəzəriyyəsinin nəticələrindən istifadə etməli olur.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı elmində mərhələ yaranan 5 kitabı qeyd etmək olar: Mir Cəlalın «Azərbaycanda ədəbi məktəblər», Məmməd Cəfərin «Azərbaycan ədəbiyyatında roman-tizm», Kamal Talıbzadənin «Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi», Yaşar Qarayevin «Azərbaycan realizminin mərhələləri» və bu sətirlərin müəllifinin «Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı». Bu əsərlər ədəbi tənqidin nəzəri- metodoloji bazasını möhkəmləndirən əsərlərdir. Bu gün altı cildlik Azərbaycan ədəbiyyatının 4 cildi işıq üzü görüb. Hesab edirəm ki, bu cildlərin üçü ədəbiyyatşünas alimlərimizin müxtəlif nəsil-lərinin toplu halda çoxillik fəaliyyətlərinin, zəhmətlərinin bəhrəsidir. Onların elmi-nəzəri təfəkkür imkanları ilk üç cildə yetərincə əhatə olunub. Onların ədəbi epoxalar və şəxsiyyətlər üzərindəki araşdırmaları böyük razılıq hissi doğurur. Bu cildlər öz sahələrini dərinlən bilən mütəxəssislərin birgə səylə çap olunub. Bu, tamamilə təbiidir. Fəqət, XIX əsri əhatə edən dördüncü cildə tanışlıq belə bir sual doğurur: əcəba, bu, ədəbiyyat tarixidir, yoxsa məqalələr məcmuəsi? Cild özü fəryad çəkib cavab verir: «Mən iki ortabab ədəbiyyatşünasın - Zaman Əsgərlinin və Nadir Məmmədovun müştərək məqalələr məcmuəsiyəm». Zaman Əsgərli heç zaman orijinal fikir söyləməmiş bir ədəbiyyatşünasdır. Buna baxmayaraq 860 səhifəlik dördüncü cildə daxil olan 27 yazının 11-i Zaman Əsgərlinin, 9-u isə Nadir Məmmədovun bəsit, köhnəlmiş məqalə və oçerklərindən ibarətdir. Təəssüf doğuran haldır ki, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda «Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı» şöbəsi ola-ola 4-cü cild üçün «Cənubi Azərbaycanda ədəbi hərəkat» adlı 42 səhifəlik icmal bu ədəbiyyatdan xəbəri olmayan Zaman Əsgərli yazıb. Biz gələcək nəsillərə bu cür yapırıxmış yazıları Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kimi təqdim etməklə ədəbiyyatımıza və tənqidimizə pis xidmət edir, yanlış nümunə miras qoyuruq. Getdikcə müasirləşən, qloballaşan epoxanın tənqidinə belə ədəbiyyat tarixi hansı ədəbi meyarları təklif edə bilər?

Əvvəl adımı çəkdiyim və əhatə dairəsini çevrələdiyim mərhələlərin xüsusiyyətləri haqqında bir neçə kəlmə demək istərdim: XX əsrin əvvəlində ənənəvi şərhçilik; 1920-1940-cı illərdə vulqar sosiologizm; 1940-1950-ci illərdə təsvirçilik; 60-80-ci illərdə təsvirdən təhlilə keçid; 80-90-cı illərdə fəlsəfi-analitik mühakimə Azərbaycan tənqidinin üslubu üçün xarakterikdir. İstiqlalın

yenidən bərpası dövrü, yəni 1991-2015-ci illər tənqidi Azərbaycançılıq məfkurəsinə dayaqlanan yeni meyar axtarışları - milli tənqid epoxası dövrü adlandırılmalıdır.

Biz uzun illər məqalələrimizdə dad çəkib, fəryad etmişik ki, totalitar sovet ideologiyasının, marksist-leninçi və materialist fəlsəfə basqısı altında ədəbi tənqid ədəbiyyatı konkret bədii-estetik meyarlarla qiymətləndirilə bilmir. Nə idi bu tənqidin qüsurları? Birinci, tənqid cari ədəbi prosesə, konkret yazıcının yaradıcılığına müdaxilə edən və konkret əsərin təhlilini verən yeni estetik meyarı tapa bilmir.

İkinci, tənqiddə obyektiv nəzəri-analitik təhlilə güvənən tənqidçi «mən»i zəifdir. Üçüncü, tənqidçi şəxsiyyətinin ifadəsi olan tənqidçi cəsarəti çatışmır.

Dördüncü, tənqid dünyada məşhur olan yeni nəzəri konsepsiyalara istinad edə bilmir.

Beşinci, tənqidi mühakimədə oxucu kriteriyası görünmür və öz ifadəsini tapmır.

Altıncı, tənqidi mühakimədə sosial və estetik amilin vəhdətini təmin edən təmas nöqtələri müəyyən deyil.

Yeddinci, tənqidi mühakimələr bədii məntədən təhlilin nəticəsi olaraq çıxarılır. Ədəbi tənqid bədii mətnin strukturundan

ma-qaraçılar meydana gəlib. Bir ədəbi əsəri bu gün təriflə, sabah pislə və ertəsi gün yenidən hər şeyin çox əla olduğunu yaz! Bu, tənqid deyil. Xarici dildə 3-5 sitat əzbərləməklə tənqidçi olmaq mümkün deyil. Avropa saytlarından diddikləri ala-yarımçıq fikirlərlə tənqid yarananlar unutmamalıdır ki, ədəbiyyat elə bir nəhr, elə bir ülvü, yüksək qüdrətli bir fenomendir ki, öz-gə ətəyindən qoparılmış tikələrlə onu təhlil etmək milli ədəbiyyata yamaq vurmaq olmaz.

Cənablar, gəlin ədəbiyyatı didişdirməyə, ədəbiyyatı incitməyə; ədəbiyyat ulularımızın ruhlarını, duyğularını, varlığını, bədii düşüncəsini bugünümüzə daşıyan bir fenomendir. Rus və ya fransız, ingilis dilində hansısa bir saytla tanış olub Azərbaycan ədəbiyyatına müdaxilə etmək onu təhlil etmək olmaz.

Nizaməddin Şəmsizadəni, Şirindil Alışanlı, Asif Hacılmı nə vaxt dindirirsən tez əl atırlar Mir Cəlal müəllim demişkən «bekar cühdərlər» ətəyinə, başlayırlar Baxtından, Qeydən, Borevdən, sitatlar gətirməyə. Bəzi ədəbiyyatşünaslar «tənqidçilər» isə girişib Rolan Barta, Borxesa və b. Fağır Azərbaycan ədəbiyyatının bədii axtarışları, unikal mətnləri qalib bir tərəfdə. Müasir iddialı tənqid bədii mətnə giriş bilmir. Çünki ordan-burdan didilmiş sitatlarla mətnləri təhlil etmək mümkün deyil. Çağdaş Azərbaycan tənqidinin çoxəsrlik Şərq ənənələrinə və mövcud reallığa əsaslanan bədii mətni açmaq üçün estetik meyarı və aydın metodologiyası yoxdur. Folklor mətnlərinin çoxu öz bakirəliyində, ilkinliyində saxlanılmadığından onların təhlili də lazımı nəzəri səviyyədə deyil.

Fərqi estetik zövq tənqidçi üçün başlıca şərtir. Fəqət tənqidçi kefi necə istəyir elə də yaza bilməz. Tənqidçi şəxsi qənaətini ümumun qəbul edə biləcəyi ictimai rəy səviyyəsinə qaldırmalıdır. Onda tənqid həm yazıçı, həm də oxucu tərəfindən hörmətlə qarşılanar, eşidilər və qəbul olunar. Müasir ədəbi tənqiddə meyersizlik sindromunun yuva saldığı, ərp bağladığı məqamlardan biri də tənqidçinin «mən»ilə məsuliyyətinin düz gəlmədiyi yerdir. Nədənə bir çoxları «mən» sözündən qorxur, əksəriyyət isə köhnə Şərq ətalətinə bəraət qazandıran «mən»i ön plana çəkməyi qeyri təvəzökarlıq kimi mənalandırırlar. Bu iddia daha çox gənc tənqidçilərə qarşı sürülür. Mənim fikrimcə, «təvəzökarlıq» istedadsız adamın istedadların qarşısına çəkdiyi psixoloji əngəldir. Əlbəttə, «mən»i olmayan adamın mənanm-mənanm deməsi də gülünc və iyrəncdir.

Tərif sığalının bütün imkanları ilə bəzədilmiş məqalədə tənqidçinin nə «mən»ini, nə də məsuliyyətini görmək çətin işdir. Dəqiq estetik meyarlarla əsaslanan qərəzsiz, obyektiv nəzəri-intellektual təhlil tənqidçi «mən»indən xəbər verir, belə təhlildən alınan nəticələr isə tənqidçi məsuliyyətini əks etdirir bilir.

Son vaxtlar eyni məsuliyyətsizliklə hər şeydən yazan və bu məcrada da (yol göstərə bilmədiyi üçün!) ədəbiyyata dərs verən iddialı tənqidçilər meydana gəlib.

Ədəbi tənqid güclü ədəbi-tarixi və nəzəri arsenalı malikdir. Ədəbiyyat tarixinin, ədəbiyyat nəzəriyyəsinin, fəlsəfənin, estetikamın, nəzəri dilçiliyin folklorşünaslıq və mətnşünaslığın nəticələrinə əsaslanan tənqid sinergetik imkanlarını aşkara çıxarmalı, özü-özünü yaratmağı bacarmalıdır. Ədəbi tənqidin yeni meyar axtarışları da məhz bu zaman öz bəhrəsini verə bilər. İndiki halda isə tənqid özüne ədəbi prosesdə yox, kafedralarda dekanlıq və redaksiyalarda rahat yer axtarır.

Tənqiddə meyersizlik sindromu

sovet ideologiyasının hədsiz dərəcədə sığallı tərif metodu ilə süslənmiş müşavirəyə bağlı fikirlərini gəzinti boyu mənimlə bölüşdü.

Sonda ayaq saxlayıb, onu tanıyanlara yaxşı məlum olan təəccüblü baxışlarını üzümə dikdi və dedi: «Nizaməddin, bu gün Azərbaycan tənqidində Rəfil ştatı çatışmır».

Yaşar müəllimin leksikonunda bu, «bu gün Azərbaycan ədəbi tənqidində cəsarət çatışmır» demək idi. Və belə cəsarətin çatışmamasının gerçəkliyini bütün zəkası ilə hiss edənlərdən biri də şübhəsiz ki, Yaşar Qarayev özü idi. Əslində bu sözlərlə Yaşar müəllim qəlbindəki nisgili ifadə edirdi. Mən yazımın bu yerində Yaşar müəllimin o unudulmaz təəssüfünü bir daha təkrar etmək istəyirəm: «Həqiqətən də bu gün Azərbaycan ədəbi tənqidində Rəfil ştatı çatışmır...»

Bəs ədəbi tənqidimizdə Rəfil ştatı niyə çatışmır? Məncə, tənqidçi şəxsiyyəti gətirdə arxa plana keçdiyi üçün, tənqidçi cəsarəti də öləyib getməkdə, devalvasiyaya uğramaqdadır. Şəxsiyyəti olmayan tənqidçinin cəsarəti də ola bilməz.

Məlumdur ki, sovet tənqidinin meyersizliyi nəzəri metodologiya - marksizm və sosrealizmlə bağlı idi. Bu nəzəriyyə tənqidi ədəbiyyatı sosioloji fenomen kimi öyrənməyə yönəldirdi (1920-1930-cu illər).

Ötən əsrin 40-50-ci illərində Belinski, Çernişevski və Dobrolyubovun əsərlərinin dilimizə tərcüməsi (M.Arif, M.Cəfər, K.Talıbzadə, M.Rəfil, Ə.Ağayev, Q.Xəlilov, B.Nəbiyev və b.) Azərbaycan tənqidini inqilabi-demokratik məcraya yönəltdi. Bu dövrdə əsas qüsür ondan ibarət idi ki, milli irslə tənqidin arasına yad düşüncə daxil oldu; bu meyar uyğun gələn tərifləndi, gəlməyən pisləndi. Buna baxmayaraq, yeni ədəbiyyat yaranmaqda idi və bu yeni ədəbiyyat nəinki yeni meyar, hətta yeni tən-

uzaq düşüb.

Nəhayət, tənqidin üslubları primitiv və bəsitdir. Tənqiddə üslub o zaman yaranır ki, o, tənqidçi şəxsiyyətinin fərdiyyətini əks etdirir. Çağdaş Azərbaycan ədəbi tənqidində öz üslubu ilə seçilən bir neçə tənqidçini göstərmək olar: ilk dəfə Azərbaycan ədəbi tənqidinin mükəmməl üslubu 60-cı illərdə formalaşmağa başladı və dörd müxtəlif tənqidçi 4 müxtəlif üslub yaratdı: Yaşar Qarayev, Asif Əfəndiyev, Elçin və Akif Hüseynov. Və bu dörd üslubun məhəyyətini ifadə eləyərək xalq yazıcısı Elçin mükəmməl yazıçı tənqidini yaratdı. Nə idi bunların fərqi? Yaşar Qarayevin tənqidi daha çox analitik-fəlsəfi, Asif Əfəndiyevin tənqidi poetik-fəlsəfi, Akif Hüseynovun tənqidi poetik-sosioloji tənqid, Elçinin tənqidi isə yazıçı təcrübəsindən irəli gələn bədii-fəlsəfi tənqid idi. Bu tənqid üslubları 60-cı illərdə formalaşdı. Bu nəsiləndən sonra 80-cı illərin tənqidçiləri gəldi ki, bu dövr də təsvir tənqidindən təhlil tənqidinə keçid başa çatdırıldı. Obyektivlik naminə deməliyəm ki, Azərbaycan ədəbiyyatında nağılçı, təsvirçi tənqiddən fəlsəfi-analitik tənqiddə keçidin başlanması Yaşar Qarayevin, Asif Əfəndiyevin, Elçinin, Akif Hüseynovun adları ilə bağlı idi. Ancaq bu işin icrasını 80-90-cı illərin tənqidçiləri Aydın Məmmədov, Nadir Cabbarov, Kamil Vəliyev, Rəhim Əliyev, Kamal Abdulla, Qurban Bayramov, Vilayət Quliyev, Şirindil Alışanlı və başqaları həyata keçirdilər.

Bu gün Azərbaycan tənqidi əslində bir üslubsuzluq mərhələsi keçirir. Bu meyersizlik sindromu ilə bağlıdır. Üslubu olmayan tənqidin meyarı ola bilməz. Bu gün ədəbiyyatı sevib, ədəbiyyatın nüfuzunu, şərafətini qaldırmaq əvəzinə ədəbiyyatın ətrafında fırlanıb, müxtəlif saytlardan diddikləri və bizim ədəbi prosesə daxil olmayan meyarlarla ədəbiyyatımızı qiymətləndirmək istəyən bir qrup ədəbiyyatşünasları